

Гавриш М. М.,
кандидат філологічних наук,
доцент кафедри української філології
Хмельницького національного університету
E-mail: G_M_M@ukr.net

МОВЛЕННЄВИЙ АКТ ЗАСТЕРЕЖЕННЯ: СОЦІОЛІНГВІСТИЧНИЙ АСПЕКТ

Стаття присвячена вивченню спонукальних мовленнєвих актів в українській мові. Визначено позамовні фактори, які впливають на функціонування інтенційного спонування, встановлено семантичні типи, структуру, мовні засоби вираження застереження. Проаналізовано соціальне навантаження мовленнєвого акту застереження в асиметричних ситуаціях спілкування.

Ключові слова: спонукальний мовленнєвий акт, застереження, соціальний статус особи, асиметричні ситуації спілкування, мовленнєва поведінка комунікантів.

Спонування є важливим аспектом теорії мовленнєвих актів, у якій роль висловлень у міжособистісній комунікації трактується в аспекті намірів мовців під час спілкування і того впливу, який директиви справляють на адресатів. З огляду на значну роль волевиявлення у людському спілкуванні, ця категорія постійно перебуває у центрі уваги дослідників. Зокрема, у східнослов'янській лінгвістиці відомими є праці Н. Баландіної [1], Л. Бережан [2], К. Городенської [3], С. Харченко [8], Н. Швидкої [10], В. Шинкарука [11] тощо, у яких досліджено лексичні та граматичні засоби, що реалізують спонукальну функцію мови, виявлено різні семантичні типи спонукальних висловлювань, що дозволяє сформулювати чітке уявлення про морфологічні та синтаксичні особливості оформлення спонування в межах теорій спонукального способу та модальності.

Детальний аналіз прагматичних характеристик директивного мовленнєвого акту в сучасній лінгвістиці проводять С. Мясоедова [4], О. Нарушевич-Васильєва [5] та інші науковці. Це дало змогу виділити директив як мовленнєвий акт, що виражає адресоване слухачеві волевиявлення мовця стосовно виконання дії, спрямованої на перетворення ірреальної ситуації на ситуацію, яка за наміром мовця в результаті волевиявлення повинна стати реальною. Актуальність теми роботи зумовлюється загальною спрямованістю лінгвістичних досліджень на вивчення мовних явищ у їх реальному функціонуванні.

У статті ставимо за мету проаналізувати соціальне навантаження мовленнєвого акту застереження в асиметричних ситуаціях спілкування. Матеріалом слугують комунікативні ситуації застереження, відібрані з художньої прози Івана Франка (покликання подаємо в круглих дужках, із вказівкою назви твору, тому і сторінки).

Розподіл мовленнєвих актів усередині директивного класу ґрунтується на різноманітних чинниках. Такі позамовні фактори, як інтенція (намір) мовця, обов'язковість / необов'язковість адресата спонування виконувати дію, правомірність / неправомірність мовця вдаватися до спонування, зацікавленість мовця або адресата у виконанні дії, спрямованість спонування на користь мовця або адресата, урахування мовцем реакції адресата на спонування, соціально-рольовий статус комунікантів, офіційність / неофіційність умов спілкування, ступінь знайомства співрозмовників, психологічно-емоційні стосунки між ними тощо, зумовлюють появу різних спонукальних актів.

Важливий критерій – у чиїх інтересах відбувається дія. За цією ознакою директиви поділяються на дві групи: 1) директиви-спонування каузованих дій в інтересах адресанта: наказ, вимога, вказівка, прохання, благання тощо; 2) директиви-спонування каузованих дій в інтересах адресата: порада, застереження, пропозиція, запрошення тощо [6, с. 74–75]. Л. Фоміна додає третю групу директив-спонувань з урахуванням інтересів третьої особи, яка не бере участі у мовленнєвому акті: клопотання [7, с. 6].

Дослідники категорії спонукальності розрізняють три типи спонукування: категоричне, пом'якшене і нейтральне [2, с. 8; 10, с. 9]. До категоричного спонукування належать мовленнєві акти вимоги, наказу, вказівки, заборони; до пом'якшеного – прохання, благання, моління; до нейтрального – пропозиції, поради, попередження, застереження, погрози, запрошення, заклику. М. Телеки та В. Шинкарук термін «нейтральне» спонукування пропонують замінити на «інтенцій не», тобто спонукування з наміром впливу, адже спонукальний акт нейтральним не буває: він завжди пов'язаний із впливом однієї людини на іншу [6, с. 75–76]. Таку позицію поділяють інші мовознавці та пропонують власні терміни, наприклад, О. Нарушевич-Васильєва вводить термін «спонукування на розсуд адресата» [5, с. 6]. У дослідженні ми користуємось терміном «інтенційне спонукування».

Характерними ознаками інтенційних спонукальних актів є незалежність співрозмовника від мовця та вільний вибір адресатом реакції на отримане спонукування – здійснення / нездійснення певної проскрипції; виконання такого спонукування викликане, насамперед, бажанням адресата, його зацікавленістю у реалізації дії та усвідомленням її корисності для себе.

Застереження – інтенційний (некатегоричний) директивний акт, який полягає у вказівці адресанта на те, що вчинення деяких дій для адресата є небажаним, некорисним і здійснюється в інтересах адресата.

Комунікативна мета адресанта – 1) запобігти дії адресата, що може мати негативні наслідки і для адресата, і для адресанта або третьої особи (яка не бере участі в комунікативному акті); 2) попередити адресата про можливу небезпеку, шкоду від кого-небудь або чого-небудь.

Мовець оцінює поведінку співрозмовника як необережну, необдуману і намагається застерегти його від виконання / невиконання певної дії. У такий спосіб він виявляє йому своє дружнє ставлення і турботу. Адресант – людина досвідченіша, обізнана у відповідних справах. Стосунки між комунікантами характеризуються як неконфліктні, позначені взаємною симпатією.

Мовленнєвий акт застереження належить до ініціативних, оскільки у більшості випадків виступає не як реакція на репліку співрозмовника, а як результат оцінювання адресантом поведінки адресата й бажання, щоб можливий негативний наслідок не мав місця у майбутньому.

Акт застереження формують такі структурні елементи, як звертання до адресата, спонукування адресата до виконання / невиконання певної дії, мотивація адресантом необхідності виконання / невиконання певної дії.

Звертання до адресата – факультативний елемент, який може виявлятися (адвокат до селян: – *Остерігаю вас, люди, не давайте йому жадних справ, ані жадних грошей, бо будете жалкувати, як буде запізно* (Перехресні стежки, т. 20, с. 327)) або не виявлятися (ключник до арештантів: – *А справуйтеся ми ся тут тихо, як миші в норі, пам'ятайте!* (Івась Новітний, т. 16, с. 460)).

Спонукування адресата до виконання / невиконання певної дії скероване на уникнення можливих негативних наслідків (адвокат до селян: – *А більше йому не давайте і інших остерігайте. Зрозуміли?* (Перехресні стежки, т. 20, с. 304)).

Мотивація адресантом необхідності виконання / невиконання з боку адресата певної дії зорієнтована на причину можливих наслідків дії (священик→адвокат: – *Зате руський парох, у котрого також були три панни, остерігав його перед директорським чайком. Директор – се генеральний шпіцер у місці, на всіх пише доноси до намісництва* (Перехресні стежки, т. 20, с. 189)) або моделює картину небажаних наслідків (священик до панни: – *Можливо, що й ви маєте рацію, та я ще раз остерігаю вас: обдумайте добре свій незвичайний поступок, що б потім не жалували його по невчасі* (Великий шум, т. 22, с. 266)). Якщо така мотивація не представлена експліцитно, то вона обов'язково впливає з контексту спілкування, тобто є імпліцитною.

Мовленнєвий акт застереження притаманний неофіційному реєстру спілкування, однак соціальний статус адресанта може надати цьому висловленню інституційного (професійного) характеру. Наприклад, у комунікативній поведінці священика застереження є обов'язковим

елементом: – *Як же, егомось, бачите самі, що нарід допивається до згуби. Думаю, що се ваша річ остерігати і навіть примусити його аби отямився* (Великий шум, т. 22, с. 277).

Ядро функціонально-семантичного поля застереження становить власне застереження або поєднання його із семантикою попередження, побоювання: – *Остерігаю вас, що цей пан Шнадельський не є жаден адвокат... а хто йому повірив яке діло, може бути певний, що пропаде його діло і ті гроші, які дасть йому* (Перехресні стежки, т. 20, с. 190).

Напівпериферію поля ілюструють приклади, у яких семантика застереження поєднується із:
а) порадою: – *Позвольте поперед усього дати вам одну раду, раду грубо досвідного чоловіка. Коли будете женитися, борони вас божже брати блондинку! Се найбезпечніший, найфальшивіший і найбільш егоїстичний татунок жіночого звіра* (Перехресні стежки, т. 20, с. 201); б) повчання: – *Гм, гм ... – сказали панотець, хитаючи кілька разів головою, – а видиш, небоже, а видиш, до якого то оно доводить! Стережися порції, небоже, як огню пекельного!* (Навернений грішник, т. 14, с. 350).

Застереження, що, супроводжуючи наказ, переходять у погрозу, формують основну ланку периферії функціонально-семантичного поля застереження: – *Ми тебе силувати не будемо. Іди собі. А про се, що тут чув і бачив, ані слова! Розумієш? Скоро що писнеш, пам'ятай, ми все будемо знати і тоді смерть твоя* (Гриць і панич, т. 21, с. 284). Наведені приклади засвідчують, що семантичні різновиди застережень широко функціонують у побутовому дискурсі.

Ілюстративний матеріал дає змогу виокремити такі експліцитні мовні засоби вираження застереження: 1) перформатив *остерігаю* з наказовою формою дієслова: *Пан за столом, унузивши очі в гальбу пива, говорив голосно: – Остерігаю вас, браття хлопц, не вірте нікому!* (Перехресні стежки, т. 20, с. 325); 2) дієслово *остерігатися* у наказовій формі: – *Прошу вас, остерігайтеся того чоловіка!* (Перехресні стежки, т. 20, с. 188); 3) дієслово *застерігати* (*остерігати*) у наказовій формі 2-ї особи множини: *А більше йому не давайте і інших остерігайте. Зрозуміли?* (Перехресні стежки, т. 20, с. 325); 4) іменні перформативи *осторога*, *пересторога*, *остереження*: – *Синку, бійся бога, вважай! Держися на осторозі!* – *остерігав він* (Гриць і панич, т. 21, с. 225); 5) безособово-предикативне слово *осторожне*: – *Осторожне з огнем!* – *кричав протяжним голосом вартовий громадський, проходячи здовж улиці* (Яць Зелепуга, т. 16, с. 375).

Для висловлення застереження найбільш частотними є імпліцитні засоби: 1) дієслово синтетичних форм імператива (2-га особа однини та множини): *...а тим часом заховуйтеся спокійно, бо всяка бунтація пошкодила би справі* (Ліси і пасовиська, т. 16, с. 171); – *Пане, не жартуйте! Справа поважна. Я маю докладну реляцію про все, що ви робили і говорили* (Острий-преострий староста, т. 20, с. 41); 2) імперативна форма дієслова + вставна конструкція: – *Синку, бійся бога, вважай!* (Гриць і панич, т. 21, с. 225); 3) форма умовного способу дієслова *просити* + заперечення: – *Я просив би дуже і дуже, щоб мені не теєє ... Я мусив би виступити против того якнайостріше* (Перехресні стежки, т. 20, с. 188); 4) допоміжні імперативні слова *гляди*, *вважай*: – *Гляди, щоб поза тими обіцянками не було якого польського повстання!* – *говорив старий пленіпотент* (Гриць і панич, т. 21, с. 225).

Застереження в ситуації «нижчий→вищий» відбивають одиничні приклади, оскільки лише за певних обставин застереження може формулювати соціально нижчий адресант. До того ж, передусе вагома мотивація, адже для досягнення комунікативної мети потрібно налаштувати співбесідника на довірливу, дружню розмову. Так, попереджаючи панича про можливу зраду, соціально нижчий комунікант, сільський парубок, вдається до оцінних суджень зі змістом жалю, запевнянь у щирості, а потім аж переходить до застереження: – *Слухайте, паничу, – мовив далі Осип, переходячи зовсім у поважний тон. – Досі ви бачили в мені ворога. Але я не є ваш ворог. Що було між нами, то було, але мені жаль вас. Ви не злий чоловік. А притім сама справа, до котрої ви замішалися, дуже погана, сто раз поганіша, ніж вам здається. Я хотів би остерегти вас.*

Панич сидів, понузивши голову, немов ждав іще нового удару (Гриць і панич, т. 21, с. 243).

Мотивуючи своє застереження, адресант зазначає причини небажаних наслідків та апелює до поміркованості адресата: – **Видите самі, що всі ваші заходи дуже добре відомі там, де би не повинні бути відомі. Зрозумійте тепер, що в такому разі зачинати повстання ...** (Гриць і панич, т. 21, с. 243).

Щоб остаточно переконати соціально вищого за статусом адресата (пана), адресант (сільський парубок), знаючи таємну інформацію, покликається на більшу поінформованість: – **Я знаю щось далеко більше. Щось таке... Слухайте!** (Гриць і панич, т. 21, с. 244).

Невідповідність соціального статусу комунікативному виявляється на мовному оформленні застереження. Адресант використовує транспозиційні форми умовного способу на позначення дії теперішнього часу: *Я хотів би остерегти*, яка прирівнюється до перформатива *Я остерігаю* і виражає пом'якшене застереження. Зауважимо, що в ситуації «вищий→нижчий» транспонованого умовного способу нема. У подальшому розгортанні діалогу бачимо, що адресант вдається до категоричніших форм застереження: – **Мовчіть! Знаєте своє і мовчіть! Я остеріг вас. Робіть тепер, що самі знаєте, але мене не видайте!** Водночас мовець наголошує, що в адресата є вибір майбутніх дій: – **Я остеріг вас. Робіть тепер, що самі знаєте, але мене не видайте!** (Гриць і панич, т. 21, с. 244).

Окрім прямого застереження, ми зафіксували імпліцитне висловлення застереження-поради. До прикладу, візник панові: – **Я думаю, що се буде найліпше. Нехай ясний пан не їдуть нікуди. Там небезпечно, дуже небезпечно** (Гриць і панич, т. 21, с. 253). У наведеному фрагменті застереження передано через третю особу (аналітична форма наказового способу 3-ї особи множини), що свідчить про м'яке спонукання і залежність адресанта.

Загалом мовленнєвий акт застереження не характерний для асиметричних ситуацій «нижчий→вищий», як це ілюструє зібраний матеріал. Мовні засоби втілення застереження більше нагадують прохання чи інструкцію, як діяти.

Перлокутивний ефект як результат мовленнєвого акту полягає в тому, що адресат стверджує: він візьме до уваги застереження адресанта й узгоджуватиме свої дії, щоб запобігти негативній ситуації. Застереження не передбачає обов'язкової мовленнєвої реакції адресата. Якщо ж така реакція наявна, то, як правило, у таких мовленнєвих діях, як:

- подяка за застереження, яку адресат формує відразу (– **Спасибі вам, що остерегли нас. Се протверезить людей, але не зараз** (Перехресні стежки, т. 20, с. 327)) або через деякий час, коли застереження відвернуло негаразди (– **Ми до пана адуката прийшли подякувати, що нас пан остерегли перед тим паном Шнадельським** (Перехресні стежки, т. 20, с. 374));

- згода з аргументацією адресанта, відтак наведення на думку, що потрібно вчинити так, як радить адресант (– **Ну! Пам'ятайте собі! Бо як вас зловимо на продаванні, то прилади всі заберемо і це 50 ринських кари заплатите! – Чи так? Ну, сю пересторогу справді варто собі з'явити** (Домашній промисл, т. 16, с. 263));

- прагнення заспокоїти адресанта, переконати його в тому, що не буде допущено помилки; для цього адресат наводить аргументи, які спростовують побоювання адресанта (– **Тільки вважайте мені на нього! Він не покірна голова. Коли почую про нього щось найменше недобре, зараз напишу до циркулу, щоб його взяли знов до війська і не пускали більше. – Ой, паночку, лебедику! Та де там! Він тепер такий добрий, такий послушний! Я сама не раз не можу пізнати його!** (Гриць і панич, т. 21, с. 227));

- незадоволення, обурення від висловленого застереження адресанта (– **Ей, татку! Бійтеся бога! Не надто ви з тим паренням розмахуйтеся! Уважайте, який час надходить. – Ей, дурень ти, та й тільки всього!** – скрикнув старий і плюнув гнівно. – **Тобі здається, що ти з них поробиш польських патріотів. А я тобі кажу, що це небезпечна гра! Ліпший старий метод. Хлоп має слухати, а не міркувати, не резонувати. Хлоп до ціпа, до коси, не до шаблі і не до патріотизму! Се моя думка, і при ній стою!** (Гриць і панич, т. 21, с. 227)).

Отже, одержані результати проведеного дослідження дозволили нам глибше зрозуміти природу та мовний механізм спонукання і дійти таких висновків. Застереження належить до інтенційних

мовленнєвих актів, у яких спонукання робиться на користь адресата, тому воно передбачає переконання, мотивацію. До застереження вдається мовець як і з вищим соціальним статусом, ніж в адресата (старший за віком, вищий у родинній ієрархії, представник вищого суспільного класу), так і з рівним. Акт застереження виражають: перформатив *остерігаю*, дієслово у наказовій формі, допоміжні імперативні слова *гляди, вважай* тощо. За певних обставин застереження може формулювати соціально нижчий комунікант, тоді має місце вагома мотивація і вживання транспозиційних форм умовного способу *Я хотів би остерігти*.

Перспективним вбачається подальше дослідження спонукальної функції мови, вербальної та невербальної її реалізації в рамках різних дискурсів та жанрів.

Джерела

Франко І. Я. Зібрання творів: у 50 т. / І. Я. Франко. – К.: Наукова думка, 1976–1986.

Список використаної літератури

1. Баландіна Н. Ф. Функції і значення чеських прагматичних кліше в комунікативному аспекті / Н. Ф. Баландіна. – К.: АСМУ, 2002. – 330 с.
2. Бережан Л. В. Категорія спонукальності в сучасній українській мові: автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02. 01 – українська мова / Л. В. Бережан. – Івано-Франківськ. – 1997. – 16 с.
3. Городенська К. Г. Семантична структура імператива / К. Г. Городенська // Актуальні проблеми граматики: збірник наукових праць. – Кіровоград, 1996. – Вип. 1. – С. 63–68.
4. Мясоедова С. В. Категорія спонукання і її вираження в непрямих висловленнях сучасної української мови: автореф. дис. ... канд. філ. наук: 10.01.02 – українська мова / С. В. Мясоедова. – Х., 2001. – 19 с.
5. Нарушевич-Васильєва О. В. Категорія спонукальності у прагмастилістичному аспекті: автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01 – українська мова / О. В. Нарушевич-Васильєва. – Одеса, 2002. – 20 с.
6. Телеки М. М. Соціальні категорії модусу в текстах епістолярного жанру: [монографія] / М. М. Телеки, В. Д. Шинкарук. – К.; Миколаїв: Вид-во МДГУ ім. Петра Могили, 2007. – 176 с.
7. Фоміна Л. В. Комунікативна організація безсполучникового складного речення спонукального типу: автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01 – українська мова / Л. В. Фоміна. – Х., 2000. – 19 с.
8. Харченко С. В. Семантико-синтаксична і комунікативна структура речень спонукальної модальності: автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01 – українська мова / С. В. Харченко. – К., 2001. – 20 с.
9. Хлипавка Г. Особливості функціонування часток в імперативних конструкціях: культурологічний аспект / Г. Хлипавка // Вісник Львівського університету. Серія філол. – 2004. – Вип. 34. – Ч. I. – С. 168–173.
10. Швидка Н. В. Імперативні речення в сучасній українській мові: семантика, засоби вираження спонукальності, функції: автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01 – українська мова / Н. В. Швидка. – Х., 1998. – 20 с.
11. Шинкарук В. Д. Категорії модусу та диктуму у структурі речення: [монографія] / В. Д. Шинкарук. – Чернівці: Рута, ЧНУ, 2002. – 271 с.

Гавриш М. М. Речевої акт предостереження: соціолінгвістический аспект

Анотація

Стаття посвячена дослідженню волеизъявительных высказываний в українському мові. Визначені внеязыковые фактори, впливаючі на функціонування інтенційного побудження, встановлено семантичні типи, структуру, мовні засоби вираження предостереження. Проаналізовано соціальну навантаженість мовного акту предостереження в асиметричних ситуаціях спілкування.

Ключевые слова: *волеизъявительный речевої акт, предостереження, соціальний статус особи, асиметричні ситуації спілкування, мовне поведіння комунікантів.*

Gavrysh M. M. Warning speech acts: sociolinguistic aspects

Summary

The article is devoted to the study of incentive speech acts in the Ukrainian language. The purpose of the article is to analyze social pressure warning speech acts in asymmetric situations of communication. Communicative warning situations, selected from Ivan Franko prose serve as the material for the paper.

The object of study is directive speech acts. The subject is warning speech act in asymmetric communicative situations.

Warning refers to intentional speech acts in which the motive is for the recipient because it involves persuasion, motivation.

Warning speech act is formed by such structural elements as the reference to the addressee, encouraging the addressee to implement / or not to implement some specific action, addresser's motivation for the necessity to implement / or not to implement some specific action.

The core of the functional-semantic field is the actual warning clause or its combination with semantics of warning, scaring. Semiperiphery of the field is illustrated by the examples in which warning semantics is combined with advice and teachings and the basic link of the periphery is formed by warnings which, accompanying the order, turn into threat.

Acts of warnings are more often used by the communicants of high social status. Warnings in the situation «lower → higher» are reflected in individual examples, since only under certain circumstances warnings can be formulated by the senders of socially lower rank.

In general, directives with the meaning of warning are grammatically constructed using performative «warn» and imperatives in the singular and plural, which are part of the definite-personal sentences.

Future research is seen in further investigation of incentive function of the language, its verbal and nonverbal realization within different discourses and genres.

Key words: *incentive speech act, warning, social status, asymmetrical communicative situation, speech behavior of the communicants.*

УДК 81'373.21

Гонца І. С.,
кандидат філологічних наук,
доцент кафедри української мови та методики її навчання
Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини
E-mail: vitek161278@i.ua

ВИВЧЕННЯ ПРОПРІАТИВНОЇ ЛЕКСИКИ У ВИЩІЙ ШКОЛІ ЗА КРЕДИТНО-МОДУЛЬНОЮ СИСТЕМОЮ

У статті подані теоретичні положення, методичні аспекти, практичні рекомендації щодо особливостей вивчення пропріального матеріалу у вищій школі як з погляду лінгвістики, так і суміжних галузей. З'ясовано викладання основних градаційних ознак пропріативів, особливостей синтагматичного та парадигматичного підходу до вивчення ареальної та регіональної ономастики.

Ключові слова: *ономастика, онімний простір, пропріатив, сектори ономастикону, парадигматичний та синтагматичний підходи.*

Сьогодні доволі часто у науковому колі викладачів вишів уживаються поняття, які віддзеркалюють європейський вектор розвитку вищої освіти в Україні. Це не випадково, оскільки внаслідок кризових процесів, що відбувалися в країні, поряд із перевагами, вітчизняна система вищої освіти накопичила чималу низку недоліків: 1) суб'єктно-об'єктні відносини між студентом і викладачем; 2) одноманітна методологія здобуття знань (лекційно-семінарська); 3) значні витрати часу на проведення екзаменаційних сесій; 4) відсутність систематичної роботи студентів упродовж семестру і под.

З огляду на це у лінгводидактиці активно опрацьовуються питання викладання мовознавчих дисциплін за модульно-рейтинговою технологією навчання (Л. Е. Довбня, Л. П. Кожуховська, Т. М. Левченко, М. І. Навальна, О. І. Потапенко, Т. І. Товкайло, Н. Д. Юрійчук). Проте відсутні праці, в яких було б узагальнено здобутки впровадження кредитно-модульної системи навчання аналізу онімної лексики.

Метою статті є теоретичне обґрунтування важливості вивчення пропріативів студентами філологічних, а також історичних і географічних спеціальностей вищих педагогічних навчальних